بەشی دووەم

مێژوو

ناوی کوردستان

کوردستان وەک ناوچە لە دێرزەمانەوە بوونی هەبووە پێش ئەوەی بەم ناوە ناسرابێت ناوی جۆراو جۆری بۆ بەکارهاتووە بۆ نموونە :

سۆمەری و بابلییەکان ناویان نابوو (کورتی)

ئاشورییەکان ناویان نابوو (کورا قتیوم)

ڕۆمانیەکان ناویان نابوو (قاردشۆی)

یۆنانیەکان ناویان نابوو (قاردو)

عەرەبەکانیش ناویان نابوو (بلاد الاکراد)

وشەی کورد (ڕیشەیی و مانای)

(مینۆرسکی) لە کتێبی (بنچینەکانی کورد) ئاماژە بەوە دەکات کە وشەی کورد لە بنچینەدا لە وشـــــــەی (کاردۆ- Qardu) هاتووە ئەم وشەیەش لە ئاشوریدا واتای بەهێز ، پاڵەوان دەگەیەنێت.

(شەرەفخانی بدلیسی)یش پێی وایە کورد لە (گوردی - ئازایەتی)هاتووە، ئەوەش ڕەنگدانەوەی ئەزموونی مێژووییانە.

(درایڤەر) پێی وایە وشەی کورد بە ڕەسەن فارسییە، لە وشەی (گورد)ەوە وەرگیراوە و بە واتای شەڕکەر و ئازا دێت.

وشەی (کورد) واتای بەهێز، ئازا، قارەمان، جەنگاوەر و پاڵەوان، زۆرانباز، شەرکەر دەگەیەنێت.

کوردناسی چەمک و واتاکەی

کوردناسی وشەیەکی لێکدراوە کە لە ناوی کورد (وەک گەلێک) و قەدی چاوگی (ناسین) پێکهاتووە، وە هەموو نوسراو و توێژینەوە زانستیەکان دەگرێتەوە کە لە سەر هەموو لایەنەکانی ژیانی کورد وەک (زمان, ئەدەب, مێژوو, ئاین و کلتور و...هتد) نوسراوە و بڵاوکراوەتەوە بە ئامانجی ناساندنی کورد.

زاراوەی کوردستان لە سەرچاوەکاندا

لە مێژووی کۆندا بە هیچ شێوەیەک زاراوەی کوردستان بەکارنەهاتووە، بەڵکو تەنیا ناوی ئەو هەرێمانە هاتووە کە لە ڕووی کارگێڕییەوە، وڵاتی کوردانی بەسەردا دابەشکرابوو، بە تایبەتی هەرێمەکانی (چیا، جەزیرەی فوراتی، ئازربایجان ، ئاران ، ئەرمینیا ، عێراق و خۆزستان)

کوردستان وەک زاراوەیەکی جوگرافی لە سەدەی 12 بە دەرکەوت، (سنجر) سوڵتانی سەلجوقییەکان بەشی ڕۆژئاوای هەرێمی چیاکانی جیاکردەوە و ناوی نا (کوردستان).

بۆ بەڕێوەبردنی ئەم ویلایەتەش برازایەکی خۆی بە ناوی سوڵتان سلێمان لە ساڵی (1159ز) کردە فەرمانڕەوای ئەم ناوچەیە.

کەواتە دەتوانین بڵێین لە مێژووی کۆندا بە هیچ شێوەیەک وشەی کوردستان بەکارنەهاتووە، بەڵکو تەنیا ناوی ئەو هەرێمانە هاتووە کە لە ڕووی کارگێڕییەوە ، وڵاتی کوردانی بەسەر دابەشکرابوو.

مێژووی ڕیشەی نەژادی کورد

زۆربەی سەرچاوەکان لە سەر ئەوە کۆکن کە کورد نەوەی نەتەوەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆسن، ئەوانەی لە هەزارەکانی سێیەم و دووەم و یەکەمی پێش زایین لە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ژیاون.

1-نەژادی کورد لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسان

بیروبۆچوونی ڕۆژهەڵاتناسەکان لە بارەی نەژادی کورد لە یەک ناچن و لە سەر زۆر شت ناکۆکن. بۆ نموونە:

-نەژادی کورد بە بۆچونی ڕۆژهەڵاتناسی فەرەنسی (ژۆزێف پیتۆن) دەگەڕێتەوە سەر خالدییەکان.

- کەچی بەڕای (گالان) کە ئەویش هەر فەرەنسییە دەگەڕێتەوە بۆ فارسەکان.

- ئەمە لە کاتێکدا ڕۆژهەڵاتناسی دیکەی وەکو فرێزەری ئینگلیز کاردۆخەکان بە باپیرە گەورەی کورد دادەنێت.

2-نەژادی کورد لە دیدی مێژوونووسانی کورد

(محمد ئەمین زەکی) لە کتێبی (خلاصه تاريخ الكرد و كردستان) ڕەچەڵەکی کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ

1- دانیشتوانی چیاکانی زاگرۆز، کە نەتەوەکانی (لولو، کوتی ، کورتی ، جوتی ، جودی ، کاسای سوباری ، خالدی ، میتانی ، هوری ، نایری) دەگریتەوە ، ڕەچەڵەکی کۆنی کوردانن.

2- چینی هیندۆ ئەورووپییەکان کە کۆچیان کردووە بۆ کوردستان لە سەدەی (10پ.ز) لە کوردستان نیشتەجێبوون لەگەڵ دانیشتووانە ڕەسەنەکەی کە بریتیبوون لە (میدییەکان و کاردۆخییەکان) و نەتەوەی کوردیان پێکهێناوە.

دانیشتوانی کۆنی کوردستان

له کوردستانی کۆندا چەندین دەوڵەت و ئیمپراتۆریەتی دیار هەڵکەوتوون لەوانەش: لۆلۆییەکان، گۆتییەکان، میتانییەکان، کاشییەکان، هەروەها میدیەکانیش لە میللەتانی بە ناوبانگی کوردستانی کۆنن :

گۆتی (Guti)

ئەم نەتەوەیە، لە کۆمەڵەی گەورەی (زاگرۆز)ە، بەگوێرەی بۆچوونی هەندێک ڕۆژهەڵاتناس حکومەتی سەربەخۆیان هەبووە، وڵاتی (سۆمەری) و (ئاکاد)یان داگیرکردووە و ماوەیەکی زۆر لە ژێر دەسەڵاتیان ماونەتەوە، شوێنەوارانەی کە دۆزراونەتەوە لەم بارەیەوە ئاماژە بەوە دەکەن کە گۆتییەکان زۆر ئازا و نەبەرد بوونە.

Lollu لۆلۆ

ئەم قەومە لە ناوچەی (زەهاو-شارەزوور،سلێمانی)دا(کە لە سەردەمی ئاشوریدا بە وڵاتی زاموا ناسرابوو) بینراون. تاریخی هاتنیان بۆ ئەم وڵاتە نەزانراوە، تێکەڵی نەتەوەی گۆتی بوون و لە ناوچەی سلێمانی ئەمڕۆدا ژیاون.

بە گوێرەی بەڵگەکانی دەوری ئاشوور (ناصر پال)ی دووەم ، وڵاتی لۆلۆ زۆر ئاوەدان و خەڵکەکەی لە مەدەنیەت و صەنایعدا پێشکەوتوو بوو.

میدییەکان

لە سەرەتا دا ، تا ماوەیەکی درێژ هەر لە سەر شێوەی هۆزو تیرە ی بچوک دەژیان، بەڵام لە سەدەی حەوتەمی پێش زاین یەکێک لە سەرکردەکانیان کە ناوی (دیاکۆ) بوو توانی یەکیان بخات و دەوڵەتێکی بە هێز دابمەزرێنێ و شاری ئەکباتانا (هەمەدانی ئێستا) بکاتە پایتەختی دەوڵەتەکە . ماددەکان لە ساڵی (612پ .ز) دا بە سەرکردایەتی کەی خسرەو (کیاکسار) بە هاو پەیمانێتی لەگەڵ کلدانییەکانی بابل هێرشیان کردە سەر (نەینەوا) ی پایتەختی ئاشورییەکان و کۆتاییان پێهێنان . سنووری دەوڵەتی ماددەکان لە سەردەمی کەیخسرەو هەموو کوردستانی گرتەوە لە ساڵی (550 پ.ز) ئەخمەنییەکان ئیمپراتۆریەتی مادەکان دەڕوخێنن و ئیمپراتۆریەتی ئەخمەنی ڕادەگەیەنن.

ب- مێژووی شارستانیەتی کۆنی کورد

مەبەست لە شارستانیەتی کورد هەموو ئەو چالاکییە ماددییانەی کە هەر لە کۆنەوە تاکی کوردی لە بوارە جۆراو جۆرەکاندا ئەنجامی داوە، کە بە هۆیەوە ژیانی خۆیی و وڵاتەکەی بەرەو پێش بردووە. هەروەک ئاشکرایە کە دانیشتوانی ئەوسای کوردستان چەندین گوندیان دروستکردووە لەوانەش: گوندی (زاوی چەمی) لە سەرەتای هەزارەی نۆیەمی زاییینی، لە نزیک چیای برادۆست و ئەشکەوتی شانەدەر دروست دەکەن، کەواتە یەکەم گوند لە کوردستان بوو .

له دوای ئەمە ئیتر وردە وردە لە ناو چەکانی دیکەش لە گەڵ بەرەو پێش چونی ژیان و زۆر بوونی دانیشتوان گوندی دیکەش لێرەو لەوێ دروست کران لە گرینگترین ئەم گوندانەش گوندی (چەرمۆ)یە لە نزیک چەمچەماڵ لە کوردستانی عیراق هەروەها گوندی (نەمری) لە سنورەکانی باشوری شاری دهۆک لەم گوندانە دەست کرا بەکشتوکاڵ کردن و ئاژەڵ بەخێوکردن، کەواتە یەکەم شۆرشی کشتوکالیش هەر لە کوردستان بوو.

دووەم : سەرەتاکانی پەیوەندی کورد بە ئاینی ئیسلام

جابانی کورد

جابان ناوی ڕەسەن و دروستی گاوانە، کە بە ڕەچەڵەک کوردەو خەڵکی ناوچەی شارەزوورە. لە سەردەمی پێغەمبەر(د.خ) موسڵمان بووەو بووەتە یەکێک لە هاوەڵانی، واتا لە سەردەمی پێغەمبەردا ژیاوەو بەشداری کۆڕو کۆبونەوەکانی کردووەو فەرمودەی لێ وەرگرتوەو فەرمودەی گێڕاوەتەوە، بەهەمان شێوە کوڕەکەشی بە ناوی مەیمون وەک (ڕاوی)یەکی فەرموودە ناوبانگی زۆری هەبووە.

فەتحکردنی کوردستان لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب

دوای ئەوەی ئاینی ئیسلام دەرکەوت، پرۆسەی فەتحی ئیسلامی دەستیپێکرد، زۆربەی ناوچەکانی کوردستان بەشێک بوون لە دەوڵەتی ساسانی و ناوچە شاخەویەکانی کوردستان هەر لەلایەن دانیشتوانەکانیانەوە بەڕێوەدەبران. لە سەردەمی دووەم خەلیفەی راشیدی عومەری کوڕی خەتاب (634-644ز)، عەرەبە موسڵمانەکان بەنیازی جیهاد و بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام سنوری نیمچە دورگەی عەرەبییان بەزاند و بە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا پەلیان هاویشت و لە خاکی عێراقەوە گەیشتنە کوردستان

ئەوەبوو لە درێژەی شەڕ و پێکدادانەکانی نێوان ساسانیەکان و عەرەبە موسڵمانەکان لە سەردەمی خەلیفە عومەر و شکستی لەشکری ساسانی لە شەڕەکانی قادسیە و مەدائین، پاشماوەی لەشکری ساسانی پاشەکشەیکرد و بۆ پشودان و خۆڕێکخستنەوە لە شارەدێی جەلەولا گیرسایەوە، لێرە بەدواوە دەڤەرە کوردنشینەکانی سەر سنوری عێراق بوونە گۆڕەپانی شەڕ و چەندین شەڕی گەورە لە کوردستان ڕوویاندا،

که له بەناوبانگترینیان شەڕی نەهاوەندە له ساڵی (21ك/ 642ز)دا، له بەرگرنگی و بايەخی ئەم شەڕە ناويانناا (فتح الفتوح)، چونكە ساسانییەکان هەرگیز نەیانتوانی بۆجارێکی تر بەر بە عەرەبەکان بگرن و دەروازەی وڵات بە ڕوویاندا والآبوو، لە ماوەیەکی کەمدا تەواوی خاکی کوردستان کەوتە ژێردەستی عەرەبە موسڵمانەکان و وڵاتەکە بووە بەشێک لە قەڵەمڕەوی خەلافەتی ئیسلامی.

بارودۆخی کوردستان له سەردەمی خەلافەتدا

لەو کاتەوەی کورد کەوتە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامی ڕاستەوخۆ کەوتە ژێرکاریگەری مامەڵەی ئەم دەوڵەتە (ڕاشیدی، ئومەوی، عەباسی). لە سەردەمی ڕاشدین دا کورد هیچ جۆرە چالاکییەکی سیاسی نەبوو، بەڵام لە سەردەمی ئومەوی و عەباسیدا هەندێجار ڕاپەڕین لە هەندێ شوێنی کوردستان دەکرا، ئەو ڕاپەرینانەش بە دوو شێواز بوو :

1-بەشداری کورد لە ڕاپەڕین و بزاڤەکانی خەواریج و عەلەوییەکان : بۆ نموونە لە سەردەمی ئومەوی و عەباسیدا هەندێ لە کوردەکان یارمەتی خەواریج و عەلەویەکانیان دەدا لە دژی عەباسی.

2- ئەو ڕاپەرینانەی کە کوردەکان خۆیان لە دژی عەباسی کردوویانە: لەوانە ڕاپەڕینی کوردەکانی دەوروبەری موصڵ بە سەرکردایەتی جعفری کوڕی میر حەسەن. بەڵام ئەنجامی هەموو ئەم ڕاپەڕینانە دامرکانەوەبوو.

کورد لە کۆنگرەو پەیماننامە نێو دەوڵەتییەکاندا

1-پەیمانی سایکس بیکۆ: ئەو پەیمانە لە ساڵی 1916 لە نێوان (بەریتانیا و فەرەنسا) بوو، بە پێی ئەم پەیمانەیە کوردستان بەسەر چوار وڵات دابەش کرا، بەشی هەرە گەورەی کوردستان بەر وڵاتی تورکیای تازە دروست کراو کەوت، بەشێکی تریشی خرایە سەر سوریا و بەشەکەی تریشی کە بریتیبوو لە ویلایەتی موسڵ خرایە سەر عێراق و بەشی ڕۆژهەڵاتیشی بەر ئێران کەوت.

2-پەیمانی سیڤەر

ئەم پەیمانە لە 10ی ئابی ساڵی 1920 لە شاری سیڤەر لە فەڕەنسا لە نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هێزە هاوپەیمانەکان (ئینگلتەرا و فەرەنساو ئیتالیا) مۆرکرا. بە پێی ئەم پەیمانە ناوچەی حیجازو ئەرمینیاو کوردستان پێویستە لە دەوڵەتی عوسمانی جودا ببنەوە و سەربەخۆبن. ئەم کۆنگرەیە لە 433 مادە پێکهاتبوو، لەم مادانە سێ مادەی تایبەت بوون بە کوردستان کە ئەویش مادەکانی (62-63-64). لەم ماددانەدا بەڵێنی دەوڵەتی کوردی دەدرێت لە ناوچەی باکوری کوردستان کە لە ماوەی ساڵێک پێویستە جێبەجێ بکرێت.

3- پەیمانی لۆزان

لە 24ی تەموزی 1923 لە نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیا ئیمزا کرا. بەندی 38و 39 تایبەت بووە بە کێشەی کورد. بە پێی ئەم بەندانە حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدات پارێزگاری هەموو دانیشتوان بکات لە لایەنی گوزەران و سەربەستییان بەبێ جیاوازی لە ڕەگەزو زمان و ئایندا هەروەها تەگەرە نەخاتە بەردەم هاوڵاتیانی تورکیا هەرچی زمانێك بێت لە کاروباری بازرگانی و ...هتد بەڵام پەیمانی لۆزانیش وەکو پەیمانی سیڤەر تەنها وەك مەرەکەبی کاغەز مایەوەو جێبەجێ نەکرا .

-کۆماری کوردستان له مهاباد

کۆماری مەهاباد لە22ی کانونی دووەمی 1946 بە سەرۆکایەتی قازی محمد دامەزرا. لەگەڵ ئەوەی ئەم کۆمارە کەمتر لە ساڵێکی خایاند ، بەڵام چەند کاریکی گرینگی ئەنجامدا لەوانە بۆ یەکەمجار زمانی کوردی بە زمانی فەرمی ناوچەکە ناسێنرا، هەروەها چەندین گۆڤارو ڕۆژنامە بە زمانی کوردی دەرچون. دواجار ڕژێمی ئێران بە یارمەتی ئەمریکاو بەریتانیاو ڕوسیا توانی شاری مهاباد داگیر بکات و لە 17/ 12/ 1946 کۆمارەکە بڕوخێنن و قازی محمدو هەڤاڵەکانی لە 3/3/1947 لە گۆڕەپانی چوارچرا لە مهاباد لە سێدارە بدەن .

جینۆساید

جینۆساید، وشەیەکی لێکدراوە، لە بنە ڕەتدا لە دوو برگە پێکهاتووە، یەکەمیان یۆنانییەو دووەمیش لاتینییە(Genos) واتای ڕەگەز یان خێڵ یاخود بنەچە و ڕەچەڵەک دەگەیەنێ ، بەشەکەی تریش (Caeder) ی لاتینییە کە واتای کوشتن و لە ناوبردن دەدات . بەلێکدانەوەی هەردوو بڕگەکە واتای کوشتنی ڕەگەزی مرۆڤ بە کۆمەڵ و قڕکردنی دێت . جۆرەکانی جینۆساید بریتین لە :

1-جینۆسایدی فیزیکی (جەستەیی)

ئەمە ئاشکراترین و سادەترین شێوازی جینۆسایدە . کە بە کوشتن ، لەسێدارەکان، گوللەباران کردن و زیندە بەچاڵ کردن یاخود بە هەر ڕێگایەکی تر لەناوببرێن، ئەم جۆرە قڕکردنە وەک لە هێرشە سەربازییەکان و بە بەکارهێنانی ئامرازەکانی لە ناوبردنی وەک چەکی کیمیاوی و گازی ژەهراوی و چەکی فسفۆری ئەنجام دەدرێت یاخود بە گولەبارانکردن لە سێدارەدانی بە کۆمەڵ و زیندە بە چاڵکردندا خۆی دەبینێتەوە .

2- جینۆسایدی بایۆلۆژی

لێرەدا مەبەست دروستکردنی ڕێگریە لە زیادبوون و پەرەسەندنی گروپێك، ڕێگە گرتن لە وەچەنانەوە لەرێگای نەزوككردنی پیاوان یان منداڵ لەباربردنی ژنان یاخود جیاكردنەوەی ژنان لە پیاوان بۆ ماوەیەكی دوورودرێژ، وەك ئەوەی لە جینۆسایدكردنی هەشت هەزار كەس لە پیاوانی بارزانی لە ساڵی 1983 ئەنجامدرا. هەروەها جیاكردنەوەی ژن و منداڵە ئێزدییەكان لە پیاوەكانیان لە ساڵی ٢٠١٤ لەلایەن (داعش) ەوە.

3-جینۆسایدی ئابوری

ئەم جۆرەیان لە رێگای وێرانکردنی بنەما ئابووریەکانی خەڵکەکە دەکرێت، وەک لەناوبردنی سامان و بەروبومی سروشتی و تالانکردنی ماڵ و کەلوپەلی خێزانەکان، یان گەمارۆدانی گروپێک لە رووی ئابووری و برسیکردنیان، کە هۆکارن بۆ لەناوبردنی ناراستەوخۆ.کە زۆرجار لەناوبردنی بنەما ئابوورییەکان ناوچەیەک یان برسیکردنی خەڵکێک ناچاریان دەکات ئەو ناوچەیە چۆڵبکەن کە لە بنەڕەتیشدا مەبەستەکە ئەوە بووە. نموونەی لەو جۆرە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا زۆرە. وێرانکردنی ٤٥٠٠ گوندی کوردستان لەسەر دەستی بەعسییەکان لە بیست و پێنج ساڵی کۆتایی سەدەی بیست نموونەیەکی بەرچاوی ئەم جۆرە جینوسایدەیە. هەروەها تەسفیرکردنی کوردانی فەیلی بۆ ئێران و دەستگرتن بەسەر موڵک و ماڵەکانیان لە کاتێکدا کە فەیلیەکان بەشێکی زۆری ئابووری شاری بەغدایان بەدەستەوە بوو.

4- جینۆسایدی کلتوری

مەبەست لەم جۆرە قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی، شێواندنی مێژوو و رۆشنبیری و لەناوبردنی خەسڵەت و تایبەتمەندیەکانی نەتەوەیەکە، جگە لەمەش تێکدانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان و وێرانکردنی شوێنەوارە دێرینەکان دەگرێتەوە وەکو رووخاندنی پەیکەر و ئەشکەوت و مۆزەخانە و گەرماو و مزگەوت و کلێسا و بازار و هەموو شوێنەوارێک کە پاشماوەی کۆن یان نوێ بێت و بەرهەمی جۆری ژیانی ئەو خەڵکە بێت. یەکێک لە نموونە دیارەکانی ئەم جۆرە جینوسایدە لە تورکیای سەردەمی ئەتاتورکدا دەبینین کە ئەویش خۆی لە قەدەغەکردنی زمان، جلوبەرگ و ناوە کوردییەکاندا دەبینیەوە، بە جۆرێک کە نکۆڵی لە بوونی کورد لەو وڵاتە کرا و بە هەموو شێوەیەک هەوڵی تواندنەوەی درا ئەم بارە بە جۆرێک لە جۆرەکان تا ئێستاش لەو وڵاتە بەردەوامی هەیە.